ELEKTRON TO‘LOV TIZIMLARIDA XAVF-XATARLARNI BOSHQARISHNI TAKOMILLASHTIRISH YO‘LLARI

Levakov Izzatulla Nematillayevich.
University of Business and Sciense universiteti
Iqtisodiyot fakulteti dekani
Iqtisodiyot fanlari bo’yicha falsafa doktori (PhD) dotsent
levakovizzatilla@.gmail.com

Annotatsiya: Ushbu maqolada to‘lov tizimlarida yuzaga keladigan risklarni boshqarish vositalarini tasniflashning turli usullari tahlil qilinadi. To‘lov tizimlariga xos bo‘lgan risklarni boshqarish usullarini tizimli ravishda tasniflashning yagona sxemasi ishlab chiqildi. Tadqiqotning asosiy maqsadi — bugungi kunda tez rivojlanayotgan to‘lov tizimlari bozoridagi risklarni to‘g‘ri baholash va samarali boshqarishdir. Shuningdek, maqolada to‘lov tizimlaridagi risklarni boshqarish jarayonini takomillashtirishning asosiy yo‘llari batafsil tahlil qilinib, amaliy tavsiyalar va xulosalar taqdim etildi.

Kalit so‘zlar. To‘lov tizimi; xatarlarni boshqarish; tasniflash; tizimlashtirish; metod.

Kirish.

Pul muomalasining yuqori samarali tizimini barpo etish va zamonaviy to‘lov mexanizmlarini qo‘llash mamlakat iqtisodiyotini rivojlantirishning zarur shartidir. Xo‘jalik yurituvchi subyektlar o‘rtasidagi aylanmaning ortib borayotgani to‘lov majburiyatlarining o‘z vaqtida va to‘g‘ri bajarilishiga ishonchni taqozo etmoqda. Naqd pul oqimidagi nosozliklar moddiy ishlab chiqarishga salbiy ta’sir ko‘rsatadi, bu butun mamlakat moliyaviy resurslarini shakllantirish uchun asos bo‘lib xizmat qiladi.

Zamonaviy iqtisodiy tizimda har kuni iqtisodiy aylanma ishtirokchilari tovarlar, xizmatlar va moliyaviy aktivlarni ayirboshlash bo‘yicha ko‘plab operatsiyalarni amalga oshiradilar, bu esa, o‘z navbatida, pul hisob-kitoblari orqali amalga oshiriladi. Milliy xo‘jalik mexanizmining faoliyati samaradorligi to‘lov tizimlarida to‘lovlar va hisob-kitoblarning uzluksiz, tez va xavfsiz amalga oshirilishiga bog‘liq. Ilmiy-texnika taraqqiyoti mamlakatda to‘lov va hisob-kitob munosabatlarini o‘zgartirish jarayonini qo‘zg'atmoqda. To‘lov shakllari va usullari, to‘lov vositalari o‘zgarmoqda, ko‘rsatilayotgan to‘lov xizmatlarining tezligi, ishonchliligi va sifatini oshirish, to‘lov operatsiyalarining tranzaksiya xarajatlarini kamaytirish uchun eng yangi axborot texnologiyalari joriy etilmoqda. Shu bilan birga, ushbu sohaning jadal rivojlanishi to‘lov tizimlariga xos bo‘lgan xavflarning oshishiga olib keladi.

Adabiyotlar tahlili va metodologiyasi.

O‘zbekiston Respublikasining to‘lov tizimi to‘g‘risidagi yangi qonun hujjatlari to‘lov tizimlari faoliyatining uzluksizligini ta’minlash tartibiga, risklarni boshqarish tizimiga, shuningdek, tartibga solish va nazorat qilishning umumiy jihatlariga qo‘yiladigan talablarni kuchaytiradi. To‘lov tizimining operatori tomonidan ishlab chiqilgan to‘lov tizimlari faoliyatining uzluksizligini ta’minlash tartibining asosiy tarkibiy qismlaridan biri bu to‘lov tizimlarining risklarini boshqarish uchun mos vositalarni tanlashdir.

Muhokama va natijalar: Hozirgi vaqtda iqtisodiy amaliyotda to‘lov tizimlarining risklarini boshqarish uchun juda ko‘p turli xil usullar qo‘llaniladi. Shu bilan birga, tadqiqot shuni ko‘rsatdiki, qo‘llaniladigan usullarni aniq mantiqiy tizimlashtirish mavjud emas.

Ushbu ish doirasida tasnifni shakllantirish uchun risklarni boshqarish usullarini ikki jihatdan ko‘rib chiqish taklif etiladi:

- xalqaro moliya tashkilotlari tomonidan qo‘llaniladigan risklarni boshqarish usullari;
- ilmiy adabiyotlarda berilgan risklarni boshqarish usullari.

Quyida, ushbu jihatlarni batafsil ko‘rib chiqamiz.

Xalqaro hisob-kitoblar banki tomonidan qo‘llaniladigan metodologiya to‘lov tizimlarining risklarini boshqarish usullarining ikkita asosiy guruhini ajratib turadi: tahliliy va operatsion protseduralar.

Tahliliy protseduralar doimiy monitoring va ishtirokchilar tizimga duchor bo‘ladigan xavflarni tahlil qilishni o‘z ichiga oladi. Operatsion protseduralar risklarni boshqarish sohasidagi qarorlarni amalga oshirishni o‘z ichiga oladi, masalan, xavf ostida bo‘lgan pozitsiyalar uchun kredit limitlarini belgilash, operatsiyalar navbatlarini boshqarish va boshqalar.

Finlyandiya Bankining to‘lov tizimlarining risklarini tartibga solish va nazorat qilish bo‘yicha materiallarda risklarni boshqarish mexanizmlari risklarni minimallashtirish strategiyasi yo‘nalishlariga muvofiq guruhlangan: hisob-kitoblarni tashkil etish yo‘nalishlari, to‘lov tizimining qoidalarini yaratish, o‘z-o‘zini tartibga solishni tashkil etish, xavfsizlik va boshqalar. Angliya Bankining to‘lov tizimlari va ularni boshqarish vositalarining risklarini tasniflashga yondashuvining o‘ziga xos xususiyati to‘lov tizimi ishtirokchilarining asosiy biznes jarayonlarini batafsil tahlil qilish,

shuningdek, risk sub'ektlarini (hisob-kitob ishtirokchisi, to‘lov agenti, tizim komponenti) va to‘lov tizimining ishlashini buzish xavfining uchta asosiy turini ajratish: hisob-kitob, biznes va operatsion.

Natija va nazariya.

Xalqaro hisob-kitoblar bankining To‘lov va hisob-kitob tizimlari qo‘mitasining materiallarida to‘lov tizimlarining tavakkalchiliklarini boshqarish usullarini tasniflashning bir varianti to‘lov tizimining uzluksiz ishlashini buzish xavfini tuzilmaviy nuqtai nazardan xavf turlari tizimi bo‘yicha taqdim etadi:

- kredit riskini boshqarish usullari (kredit xavfi nolga teng bo‘lgan tizimlardan foydalanish; kirish mezonlari; xavf ostida bo‘lgan maksimal miqdorlar uchun kredit limitlari va boshqalar);
- likvidlik riskini boshqarish usullari (to‘lovlar ketma-ketligini boshqarish; pozitsiyalar bo‘yicha limitlarni belgilash; garov pullari; gibrid tizimlardan foydalanish va boshqalar);
- operatsion risklarni boshqarish usullari.

Xalqaro hisob-kitoblar bankining yo‘riqnomalarida tavsiflangan operatsion risklarni boshqarish usullari, o‘z navbatida, uchta yo‘nalishga bo‘linadi: operatsion ishonchlilikni ta’minlash, xavfsizlikni ta’minlash va to‘lov tizimining uzluksiz ishlashini ta’minlash.

Operatsion kabi to‘lov tizimlarida riskning bunday turini boshqarish mexanizmlarini tahlil qilish jarayonida operatsion bank riskini tahlil qilishga bag'ishlangan materiallarga murojaat qilish tavsiya etiladi.

Rossiya Federatsiyasi Markaziy banki ushbu turdagi risklarni boshqarish usullari asosiy bo‘limlarga muvofiq guruhlangan. Operatsion bank riskini boshqarish bosqichlari: aniqlash, baholash, monitoring qilish, nazorat qilish va risklarni minimallashtirish. Ushbu tartibga solishda biznesning uzluksizligi mexanizmlaridan foydalanish operatsion riskni

cheklashning umumiy chorasi sifatida ishlaydi. Quyida, ilmiy adabiyotlarda topilgan to‘lov tizimlarining risklarini tasniflashning eng keng tarqalgan yondashuvlarini ko‘rib chiqamiz.

E. V. Kurdyumovaning ishlarida, to‘lov tizimlari uchun risklarni boshqarishning integratsiyalashgan tizimining uchta asosiy tarkibiy qismi tashkiliy (muassasalar va organlar), axborot (xavflar holati to‘g'risida ma’lumot to‘plash va tahlil qilish) va uslubiy (xavfni boshqarish siyosati, risklarni baholash usullari) elementlari tahlil qilingan.

U o‘zining ilmiy ishlarida risklarni boshqarishning ikkita darajasini ham belgilaydi: mikrodaraja (alohida kredit tashkilotlari, uyushmalar va uyushmalar) va makrodaraja (davlat organlari, auditorlik, konsalting firmalari, investorlar va boshqalar).

Shuningdek, bank risklarini boshqarish usullarini to‘rtta yo‘nalish bo‘yicha tasniflash mumkin: mahalliylashtirish, tarqatish (tarqatish), riskdan qochish va kompensatsiya. Ushbu sxema to‘lov tizimlarining risklar tasnifini yaratish uchun ishlatilishi mumkin.

Tadqiqotchi N.V. Jukov o‘zining ilmiy ishlarida turli mamlakatlar markaziy banklari tomonidan qo‘llaniladigan hisob-kitob va kliring tizimlarida kredit riski va likvidlik riskini boshqarish usullarini tahlil qiladi. Olim, shuningdek, risklarni boshqarish usullari ro‘yxatiga ishtirokchilarni moliyaviy ishonchliligi va texnik jihozlariga ko‘ra tanlash mezonlarini belgilashni qo‘shadi. To‘lov tizimlarining maksimal ruxsat etilgan risklarini cheklash vositasini tahlil qilib, u banklarning individual sof kredit pozitsiyalarini tartibga soluvchi limitlarni va butun tizim uchun debet limitlarini aniqlaydi. Shuningdek, u operatsion risklarni boshqarish usullari (ikki marta kiritish texnologiyasidan foydalanish, identifikatsiyani nazorat qilish) va firibgarlik xavfini boshqarish usullari (ma’lumotlarni shifrlash texnologiyasi, kirishni cheklash, ikki tomonlama nazorat, parolni himoya qilish) batafsil tavsiflanadi [6].

L.I. Xomyakova to'lov tizimining uzluksiz ishlashini buzish xavfini tizimlashtirish printsipi asosida to'lov tizimlarining risklarni boshqarish usullarini tahlil qiladi. Tadqiqotchi har bir turdagi kredit riskini, likvidlik riskini, shuningdek, operatsion va valyuta riskini va risklarni boshqarish usullarini navbatma-navbat tahlil qiladi. Ushbu yondashuvning o'ziga xos xususiyati valyuta risklarini boshqarish usullarini ajratishdir.

S.V. Krivoruchko yondashuvining o'ziga xos xususiyati to'lov tizimining uzluksiz ishlashini buzish xavfini sinchkovlik bilan tuzish va xavfning har bir o'ziga xos turi (kichik turi) uchun risklarni boshqarish vositalarini aniqlashdir.

A.S. Obaeva o'zining ilmiy ishlarida to'lov tizimlarining risklarini boshqarish usullarini tizim turiga (sof va yalpi hisob-kitoblar) qarab ikki guruhda ko'rib chiqadi. Sof hisob-kitoblar tizimini o'rganib, u Lamfalussi standartlarini tahlil qiladi.

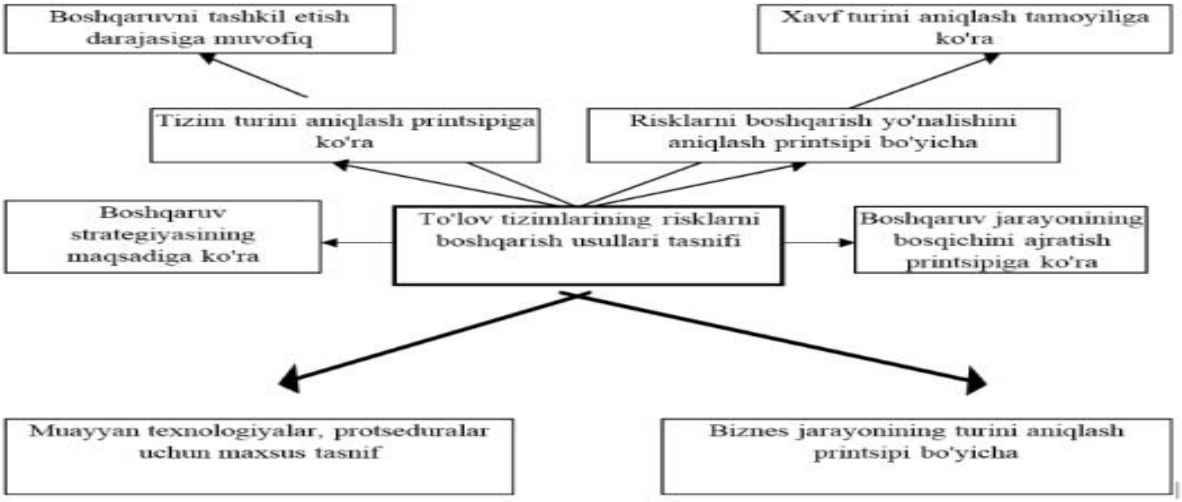
O'tkazilgan qiyosiy tahlil asosida 1-rasmda ko'rsatilgan to'lov tizimlariga xos bo'lgan risklarni boshqarish mexanizmlarini tasniflashning asosiy yo'nalishlarining yagona sxemasini tuzish mumkin.

Bank risklarini boshqarish usullari tasnifi asosida qurilgan to'lov tizimlarining risklarni boshqarish usullarini tasniflash variantini ham taklif etiladi.

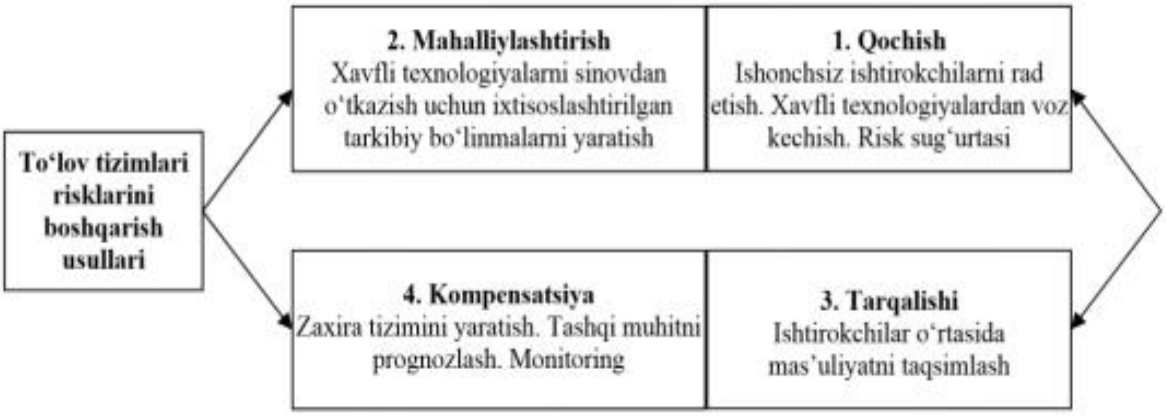
Ushbu tasniflash usuli to'lov tizimining operatori risklarni boshqarish tizimini o'zgartirish va to'lov tizimlarining uzluksiz ishlashini ta'minlash tartibini ishlab chiqish muammolarini hal qilganda amaliy ahamiyatga ega.

Yangi qonun hujjatlarining qabul qilinishi va mamlakat to‘lov tizimida biznes uzluksizligini ta’minlashga qo‘yiladigan talablarning kuchaytirilishi sharoitida risklarni

boshqarish tizimini loyihalashda to‘lov tizimi operatori oldidagi asosiy vazifalardan biri hisoblanadi.

1-rasm. To'lov tizimlarining risklarni boshqarish usullarini tasniflashning asosiy yondashuvlari

2-rasm. Bank risklarini boshqarish usullari tasnifi asosida to'lov tizimlari risklarini boshqarish usullari

Xulosa.

Amalga oshirilayotgan strategiya va hal qilinayotgan vazifaga, shuningdek, ichki biznes-jarayonlarni tashkil etishning o‘ziga xos xususiyatlariga qarab, to‘lov tizimining operatori to‘lov tizimining risklarni boshqarish mexanizmlarini tasniflash uchun biz ko‘rib chiqqan u yoki bu yondashuvlardan foydalanishi mumkin.

Foydalanilgan adabiyotlar.

1. Регулирование и контрол рисков платежных систем — финская перспектива. Платезҳне и расчетне системй. Международный опыт. Центральный банк Российской Федерации. Вып. 19. 2009. URL: http://www.cbr.ru/publ/PRS/prs19.pdf (rus)

2. Риск-ориентированная методология наблюдения за платежными системами. Наблюдение Банка Англии за межбанковскими платежными системами в соответствии с «Законом о банковской деятельности» 2009 года. Конкуренция и регулированиев европейских розничных платежных системах // Платежные и расчетные системы. Международный опыт. Центральный банк Российской Федерации. Вып. 27. 2011. URL: http://www.cbr.ru/publ/PRS/prs27.pdf

3. Ключевые принципы для системно значимых платежных систем. Комитет по платежным и расчетным системам Банка международных расчетов // Платежные и

расчетные системы. Международный опыт. Центральный банк Российской Федерации. Вып. 23. 2010. URL: http://www.cbr.ru/ publ/PRS/prs23.pdf

4. О своевременности осуществления расчетов по корреспондентским счетам и мерах по управлению рисками при осуществлении расчетов : письмо Банка России № 18-Т от 08.02.2010 г.

5. Курдюмова Е.В. Некоторые аспекты по строения комплексной системы управления рисками в платежных системах // Фундаментальные исследования. 2007. № 6. С. 36—40.

6. Соколинская Н.Е. Создание эффективных систем комплексного и внутреннего контроля за банковскими рисками // Бухгалтерия и банки. 2000. № 7. С. 33—39.